

Ivan Šiber

Socijalističko samoupravljanje kao društveni odnos pretpostavlja zajednicu zasnovanu na radu, unutar koje slobodno udruženi pojedinci samostalno i odgovorno odlučuju o rezultatima svoga rada i uvjetima života. Uz niz pretpostavki nužnih za realizaciju željenog modela (normativnih, materijalnih, kulturnih, političkih, u užem smislu) treba, svakako, imati na umu i samog čovjeka, odnosno one njegove osobine koje su nužna pretpostavka odgovarajućih oblika ponašanja primjerenih samoupravnom odnosu. Faktor čovjeka koji »zna, želi i može« ući u takve međusobne odnose u kojima se ostvaruje zajedništvo slobodnih individua svakako je najvažniji, najtrajniji, ali i najteže realizirani uvjet. Čovjek je jedini stvaralac novoga; ovladavajući prirodom on ovladava i sobom i svojom poviješću. Mijenjajući svijet, čovjek mijenja i sebe, na temeljima staroga stvara novo. Socijalno nasljeđe, to polazište svake nove generacije, u okviru kojega »svaka nova generacija stoji na plećima prethodne«¹ pretpostavka je ali i ograničenje novih društvenih odnosa i primjerenih oblika ponašanja. Stvarajući određene društvene odnose čovjek stvara i društvene okvire svoga ponašanja. Razvoj proizvodnih snaga i na njima zasnovani odnosi u proizvodnji stvaraju određene oblike društvene svijesti, prevladavajuće sadržaje vrijednosnih sistema, normi ponašanja, kriterije društveno poželjnoga i nepoželjnoga, mehanizme socijalnog nagrađivanja i kazni. Na osnovi zajedničkog života u okviru istih društvenih uvjeta, kroz proces socijalizacije, stvara se socijalni mentalitet primjeren danom društvu.

Revolucionarne promjene, kao izraz sukoba naraslih proizvodnih snaga i petrificiranih društvenih odnosa, stvaraju viziju novoga društva i dolaze u sukob upravo sa socijalnim mentalitetom kao »ukupnošću psihičkih osobina i reagiranja« te psihičkim ekvivalentom postojećih proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Čovjek stvara vizije okrenute budućem, a u njihovoj realizaciji je u sukobu sa sobom kao produktom postojećega i tradicije, jer »tradicije svih mrtvih generacija potiskuju kao mora mozak živih«².

1

K. Marx, *Njemačka ideologija*, u: K. Marx-F. Engels, *Dela*, tom 6, Prosveta, Beograd, 1974, str. 26.

2

K. Marx, *Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte*, u: K. Marx-F. Engels, *Izabrana dela*, I, Kultura, Beograd, 1949, str. 224.

Proces socijalizacije u okviru kojega se društvo socijalizira, ali se i pojedinac prilagođava, upravo kao osnovni cilj ima oformljenje takvih psihičkih osobina pojedinaca što su primjerene postojećemu, ali i željenomu, i već u tom procesu dolazi do neminovnog sukoba socijalnog nasljeđa, koje najčešće vuče natrag, društvene prakse koja traži prilagodbu i željene vizije koja zahtijeva promjene. Ako je društvo statično, društveni odnosi tradicionalni, a poticaji promjenama neznatni, tada pojedinac beskonfliktno prihvaća određene sadržaje prilagođavajući se postojećemu. Ako je, međutim, društvo dinamično, ako su izvršene znatne i nagle društvene promjene, a postavljeni ciljevi i pravci razvoja usmjereni novome, tada neminovno nastaje nesklad između stvarnog i željenog ponašanja, u samom pojedincu se prelamaju ponekad međusobno suprotstavljene utjecaji tradicije, prakse i želje, nedostaju jednoznačni kriteriji društvene prilagodbe i čvrsti okviri koji bi kontrolirali i usmjeravali njegovo ponašanje.

Pojedinac, pogotovo *tradicionalni pojedinac*, traži jasne koordinate ovog djelovanja, traži sigurnost i izvjesnost, nije spreman da preuzme slobodu samostalnog i odgovornog djelovanja. U okvirima građanskog društva pojedinac ima stabilne koordinate djelovanja, koordinate koje postavlja privatno vlasništvo, izgrađivane stoljećima i pojačavane utjecajima religije. U društvima u kojima je ukinuto privatno vlasništvo, a uspostavljen mehanizam državne regulative, također su veoma jasna »pravila igre«, jaz između raspada prijašnjeg sistema, vlastite ličnosti i nivoa aspiracija (s obzirom na vrijednosni sistem) znatno je manji, prostor samostalnog odlučivanja sužen, i samim tim, na stanovit način, uspostavljen i veći utjecaj izvjesnosti i sigurnosti.

I logika privatnog vlasništva, koja razumijeva hijerarhijski sistem proizvodnje, odlučivanja, međusobnih odnosa i vrednovanja, i logika državne regulative i planiranja, pružaju subjektivan osjećaj izvjesnosti, čvrste kriterije i oslonce međusobnog vrednovanja, odnosa i normi ponašanja.

Samoupravljanje kao vrijednosni sistem ne priznaje ni autoritet novca ni autoritet države, već razumijeva slobodno udružene pojedince koji svojim radom stvaraju zajedničko bogatstvo, o kojem neposredno zajednički odlučuju. Ono priznaje autoritet svakog pojedinca koji svojim djelovanjem ostvaruje sebe kao slobodnu ličnost; slobodnu po svojim ostvarenjima i djelovanju, a ne po novcu ili državno postavljenoj hijerarhiji.

Naš društveno-ekonomski sistem pretpostavlja samostalno i odgovorno djelovanje u svim područjima društvenog života. U međusobnom prožimanju individualnih interesa stvaraju se pretpostavke zajedničkoga i općega. Ali ne individualnog interesa kao pukog izražaja egoističkih težnji, već kao spoznaje zajedničkog života i uzajamnog razvoja pojedinca i društva u kojem je zajednički razvoj svih pretpostavka razvoja pojedinca i zadovoljavanja njegovih potreba, kao što su i zadovoljene individualne potrebe i interesi pretpostavka općeg razvoja.

Pri tome se nužno nameću pitanja da li je čovjek, kao konkretan čovjek danog vremena i prostora, *slobodan u sebi* da bi realizirao *slobodu oko sebe*? Je li zajedničko iskustvo u razvoju novih društvenih odnosa stvorilo pretpostavke u samoj strukturi ličnosti pojedinca za njegov samo-

stalni i kreativni odnos prema relevantnoj društvenoj okolini? Jesmo li još uvijek pod utjecajem naslijeđenoga socijalnog mentaliteta (»ne patimo samo od živih nego i od mrtvih«³), odnosno jesmo li u proteklom razdoblju, na osnovi sistematske socijalizacije s vrijednosnim ciljevima samoupravnog društva i kroz samu društvenu praksu, uspjeli prevladati jaz između »čovjeka 19. stoljeća« i vrijednosnog sistema »21. stoljeća«?

Cini nam se da se upravo u naglom kidanju primarnih veza tradicionalnog društva, ali i u kidanju logike privatnog vlasništva, odnosno dominacije države, u *zadobivanju slobode od i vizije slobode za*, što znači ukidanje neslobode, ali i jasnih socijalnih regulativa, i *zadobivanje slobode i ciljeva*, ali ujedno i postavljanje zahtjeva za vlastitim naporom da bi se ciljevi realizirali, nalazi prostor nesigurnosti, lutanja, vraćanja i napredovanja.

Odnos zajedničkoga i individualnoga, grupnoga i samostalnoga, društveno prihvatljivoga i prilagođenoga ponašanja te onoga koje odstupa od društvenih normi, problem je *konformizma s postojećim* i napora da se to postojeće *prevlada*, da se stvori nešto novo, još ljudskije.

Dva značenja pojma konformizma

Zajednički život, međusobna ovisnost ljudi, dovodi do niza socijalnih procesa koji određuju sadržaj, oblik i način djelovanja pojedinca i grupa u društvenim procesima. *Konformnost* s grupnim normama, *suradnja* među pripadnicima grupe i *odgovornost* za zajedničke ciljeve osnovni su rezultat socijalne interakcije. Budući da su ti oblici interakcije *bitni* za društvenu egzistenciju, svako društvo teži da ih institucionalizira kao kulturne vrijednosti, i da kroz proces socijalizacije formira pojedinca koji je u osnovi konformist, kooperativan i socijalno odgovoran. Svaki pojedinac živi u društvu u okviru zajedničke kulture, konformira se s osnovnim ulogama kulture i društva. Od najranijeg djetinjstva prilagođava se oblicima ponašanja koje od njega očekuju roditelji, vršnjaci, škola i, općenito, svi raznoliki oblici društvenog djelovanja. Prema tome, u tom kontekstu, *konformizam označava društvenu prilagodljivost, prihvaćanje zajedničkog vrijednosnog sistema i normi ponašanja*. Tako shvaćen konformizam pretpostavka je zajedničke egzistencije, međusobnih odnosa u društvu, uzajamnog poštovanja i tolerancije.

Isto tako, međutim, kao što je društvo socijalni sistem koji teži svome održanju, ono se i mijenja, traži nove ideje i pokušaje, samostalnost i raznolikost u osmišljavanju novih situacija, u pronalaženju odgovora na izazove s kojima se suočava na raznim razinama. Konformizam u značenju

3
K. Marx, *Kapital I*, u: K. Marx-F. Engels, *Dela*, tom 21, Prosveta, Beograd, 1974, str. 14.

prilagodbe omogućuje stabilnost, ali onemogućuje promjenu. U kriznim situacijama, u situacijama većih ili manjih revolucionarnih promjena, kada se lomi uspostavljena ravnoteža društvenih odnosa i kida, socijalizacijom uvjetovana, veza između određenih situacija i oblika ponašanja, stvara se jaz, nesklad između čovjeka i situacije, i javlja se potreba njezina prevladavanja. Svaka promjena (u povijesnom smislu) znači i zadobivanje slobode, slobode od prijašnjih odnosa, zahtjeva i pritisaka. Zadobivena je sloboda, međutim, samo tada korak naprijed ako se narušeni sklad može konstruktivno prevladati. U suprotnome, »oslobođeni« čovjek traži svoju sigurnost u autoritetu drugoga, oca, grupe, boga ili države, i ostaje neslobodan. Pojam konformizma znatno se češće upotrebljava upravo u ovom drugom značenju po kojem označava *izrazito i nekritičko prihvaćanje grupnih normi bez vlastitog osmišljavanja činjenica i osobnog stava, prikrivanje vlastitih interesa i slabosti uranjanjem u bezličnost grupa*. Konformist je pojedinac koji nije voljan da na sebe preuzme rizik zalaganja za nešto novo, kojem je osnovni cilj osobna sigurnost i nepovredivost, a ne promjena, stvaranje i borba.

Te dvije različite upotrebe pojma konformizma ne isključuju se i ne treba ih promatrati kao međusobno suprotstavljene polove jednog kontinuumu. Naime, tu se radi o dvije kvalitativno različite stvari. U prvom slučaju o nužnosti prihvaćanja određenih oblika ponašanja kao pretpostavke realizacije zajedničkih vrijednosti, a u drugome o samostalnosti kao pretpostavci daljnjeg razvoja.⁴ Do konformizma kao negativnog procesa dolazi i u jednom i u drugom slučaju, i onda kada pojedinac nije usvojio zajedničke osnove ponašanja i vrijednosti nužne za sistem u cjelini, pa nekritički prihvaća utjecaj grupe, autoritet pojedinaca, partije ili države, kao i onda kada nema hrabrosti i snage da se samostalno opredijeli i angažira, te se nekritički uklapa u postojeće. Nužno je, prema tome, s jedne strane, razvijati konformne oblike ponašanja u smislu zajedništva, prožimanja pojedinaca i grupa u zajedničkoj akciji, ali i inzistirati na razumijevanju ciljeva takvog ponašanja, odnosno na formiranju takve ličnosti koja teži osobnom razumijevanju i osmišljavanju, koja kritički preispituje sadržaje socijalizacije i samostalno se opredjeljuje.

Nonkonformističko od konformističkog ponašanja razlikuje se i ciljevima i procesima. »Cilj je nezavisnog ponašanja rješavanje problema, razumijevanje i istina, kreativan odnos prema vanjskom realitetu. Kod konformističkog ponašanja pojedinac teži da postigne osjećaj podrške protiv pritiska, bijeg od bojazni, osjećaj da ide 'u korak' s grupom.«⁵

4 Konformnost i različitost su, kao što naglašava D. G. Mandelbaum («The interplay of conformity and diversity», u: S. M. Farber-R. H. Wilson (eds), *Conflict and Creativity*, McGraw Hill, 1963), dio ljudskih uvjeta. Svatko se od nas konformira na biološkom planu vrste (kao što to čini svaki organizam), a u isto vrijeme smo različiti i jedinstveni kao pojedinci.

5 R. S. Crutchfield, *Independent thought in a Conformist World*, u: Farber-Wilson, op. cit.

Uostalom, upravo na toj dihotomiji nonkonformističkog i samostalnog, prilagođenog i neprilagođenog, stabilnog funkcioniranja i promjena, možemo situirati i dva osnovna teorijska pristupa koja, razmatrajući širu društvenu problematiku (prije svega problem socijalne strukture, značenje pojedinca za strukturu, odnosno socijalne strukture za pojedinca), uzimaju u obzir i konformizam dajući mu primjereno značenje u svom teorijskom a mogli bismo i dodati i idejnom pristupu. To su tzv. funkcionalni i kritički pristupi koje ćemo ukratko razmotriti.

Funkcionalno poimanje konformizma

»Društveni sistem« — održavanje postojećega

U naslovu ovog segmenta naše analize naveli smo jedno od glavnih djela Talcotta Parsonsa⁶ koje sadrži sve elemente relevantne za razumijevanje značenja konformizma za održavanje postojećega i općenito funkcioniranja društva. Po svojim značajkama, kako kategorijalnom aparatu, tako i analiziranim procesima, ono je, zapravo, »socijalno-psihologijska sociologija«, kako to uostalom eksplicite naglašava R. Mills.⁷ Sama »teorija akcija« (ključni, ni na jednom mjestu do kraja pojašnjen pojam) po Parsonsu se sastoji od tri osnovna elementa: socijalnog sistema, ličnosti i kulture. Svaki od tih, međusobno povezanih, pojmova sadrži razradu prije svega u okvirima teorije uloga (kao točke neposrednog prožimanja sociologijske i socijalno-psihologijske analize), i teorije učenja (kao izrazito psihologijskog koncepta).

Polazci od potrebe razumijevanja funkcioniranja postojećeg društva⁸, Parsons analizira prije svega interakcije među pojedincima, njihova uzajamna očekivanja i referentne okvire, te iz toga proistječe i njegova, na žalost jezično prilično komplicirana, definicija socijalnog sistema: »Socijalni sistem sastoji se od mnoštva pojedinačnih sudionika koji su u međusobnoj interakciji u situaciji koja ima barem neku fizičku ili okolin-sku karakteristiku, sudionici koji su motivirani s obzirom na 'optimalizaciju nagrade', a čiji je odnos prema situaciji u kojoj se nalaze, uključujući i njih same, određen i posredovan pojmovima zajedničkih simbola

6 T. Parsons, *The Social System*, The Free Press of Glencoe, 1963.

7 R. Mills, *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd, 1964, str. 33.

8 M. Popović u svome radu *Revolucionarna i konzervativna sociologija* («Sociologija», br. 3—4, 1981), smatra da idejni stav autora određuje i izbor problema. Tako je i T. Parsons zainteresiran prije svega za održanje postojećeg sistema, za funkcioniranje institucija, njihova sastava, za usvojeni sistem kulturnih vrijednosti, koji, po njemu, omogućavaju funkcioniranje tog društva.

koji su strukturirani kulturom.«⁹ Ne želimo ovdje činiti »prijevod« te definicije (kao što to briljantno u svojoj analizi čini Mills), ali je na prvi pogled jasno da je socijalni sistem ovdje određen interakcijom *individualnih* sudionika, koji su *individualno* motivirani, na osnovi *zajedničkih* vrijednosti. Kako bismo izbjegli vlastitu interpretaciju Parsonsovih postavki, slijedit ćemo dalje njegovo razmišljanje. »Budući je socijalni sistem, sistem procesa interakcija između sudionika, on je struktura *odnosa* između sudionika... Sistem je mreža takvih odnosa. Svaki je pojedinac uključen u mnoštvo takvih odnosa interakcija s jednim ili više drugih sudionika u komplementarnoj ulozi. Prema tome, sudjelovanje pojedinca u strukturiranom interaktivnom odnosu jest ... najznačajnija jedinica socijalnog sistema.«¹⁰

Parsons smatra da sudjelovanje pojedinca ima dva osnovna aspekta: *pozicijski*, koji označava gdje se pojedinac nalazi u socijalnom sistemu prema drugim pojedincima, što zove *status*, i *procesualni*, odnosno ono što pojedinac čini u odnosima s drugima, u kontekstu njihove funkcionalne zavisnosti za socijalni sistem, i to zove *uloga*.

Da bi sistem mogao uspješno funkcionirati, nužna je usklađenost sistema, sudionika i kulturnog obrasca. »Budući da socijalni sistem zahtijeva minimum podrške od svakog drugog sistema, znatan dio njegovih sastavnih dijelova mora biti primjereno motiviran da djeluje sukladno zahtjevima svojih uloga, pozitivno u ispunjavanju očekivanja, a negativno prema devijantnim ponašanjima. On mora izbjegavati kako onaj kulturni obrazac koji ne određuje ni minimum zahtjeva, tako i onaj što stavlja nemoguće zahtjeve na ljude i zbog toga dovodi do devijantnosti i konflikta koji onemogućavaju minimum uvjeta stabilnosti i razvoja.«¹¹

Svaka pojedina akcija, s obzirom na socijalni sistem, vrednuje se s obzirom na:

- a) efikasnost u postizanju ciljeva,
- b) važnost cilja prema kojem je aktivnost usmjerena,
- c) doprinos koju ima aktivnost za solidarnost i integraciju drugih jedinica u sistemu,
- d) značenje što ga aktivnost ima za očuvanje postojeće strukture.

Uostalom, tu je Parsons više nego jasan: »Pojedina akcija ne prosuđuje se, prije svega, u pojmovima njezinc motivacije, već njezine aktualne ili moguće posljedice za sistem.«¹²

Primjerena motivacija, sa svoje strane, postavlja problem mehanizama socijalizacije i socijalne kontrole, kao i njihova odnosa s dinamikom socijalnog sistema. Budući da su sudionici u akciji u odnosu *medusobnih*

9
T. Parsons, op. cit., str. 5—6.

10
Ibid., str. 25.

11
Ibid., str. 27—28.

12
Ibid., str. 29.

očekivanja, Parsons naglasak stavlja na sadržajni aspekt orijentacije sudionika, koji je, po njemu, »niz dispozicijskih potreba za ispunjavanjem očekivanih uloga, kako ostalih značajnih sudionika, tako i njegovih vlastitih. U strukturi ličnosti pojedinog sudionika formira se dimenzija 'konformizam-alijenacija' u smislu dispozicije da se konformira s očekivanjima drugih, ili da se od njih alijenira.«¹³

Konformizam, kao pozitivan pol te dimenzije, postaje centralni fokus artikulacije motivacijskog sistema ličnosti sa strukturom socijalnog sistema, dok je alijenacija (u funkcionalističkom, Parsonsovu značenju) niz ponašanja koja su u sukobu s postojećim, koja su neprilagođena i destruktivna s aspekta funkcioniranja sistema.

Nama ovdje nije namjera da izložimo cjelokupnu teorijsku shemu Parsonsova pristupa i da je kritički razmatramo, nego da uputimo na pojedine uporišne točke koje su relevantne za našu hipotezu da Parsons upravo u primjerenim sadržajima psihološke nadgradnje nalazi »vezivno tkivo« funkcioniranja socijalnog sistema, odnosno da smatra da je upravo konformizam, s adekvatnim vrijednosnim sistemom, kulturnim obrascem i strukturom normi ponašanja, osnovna pretpostavka održavanja postojećega. U tom smislu ne želimo vrednovati makrosociološki doprinos njegove teorije, mada se priklanjamo kritičkim ocjenama Millsa i Bottomora¹⁴, s ovom napomenom: ako aspiracije njegove analize »spustimo na zemlju«, u okvire onih fenomena koje on stvarno razmatra, tada neke njegove postavke treba uvažavati. Ljudi ulaze u postojeći socijalni sistem međusobnih odnosa, zauzimaju određene položaje u odnosu prema drugima, socijaliziraju se s očekivanim obrascima ponašanja i to su postavke nužne za razumijevanje postojećih socijalnih sistema. To što te postavke ne odgovaraju na bitna pitanja uzročnosti i postanka određenih socijalnih odnosa postojećih konflikata, kao i faktora društvenih promjena, tu se, svakako, radi o nesporazumu autorovih ambicija i dosega njegove analize, ali i ideološke određenosti njegova globalnog pristupa koji pod firmom »vrijednosno neutralne znanosti« afirmira vrijednosti i odnose kapitalističkoga društvenog sistema i pruža »izraženu legitimaciju stabilnim oblicima dominacije«¹⁵. Drugim riječima, ako u Parsonsovoj analizi tražimo psihologijske pretpostavke funkcioniranja postojećega, tada je njegovo djelo nezao bilazno; ako nas zanima formiranje klasne svijesti, psihologijski aspekt revolucionarnih pokreta i slično, tada je i za psihologiju, kao što je to uostalom i za sociologiju, Parsonsovo djelo nedostatno i neadekvatno (neprimjereno).

13
Ibid., str. 32.

14
R. Mills, op. cit.; T. B. Bottomore, *Sociologija kao društvena kritika*, Naprijed, Zagreb, 1977.

15
R. Mills, op. cit., str. 59.

»Politička kultura« — kultura postojećega

Kao što u okviru globalnoga socijalnog sistema ličnost pojedinca i kultura društva do određene mjere znače »dvije strane iste medalje«, tako je i u užoj, političkoj sferi nužna podudarnost ličnosti pojedinca i političkog ponašanja, kao različitog manifestiranja istog fenomena. Koncept »političke kulture« zapravo je pokušaj da se kombiniraju psihologijske spoznaje s političkom analizom, s osnovnim ciljem ustanovljavanja uvjeta u kojima postojeći politički sistem primjereno funkcionira. Po jednoj od definicija, »politička kultura je niz stavova, vjerovanja i osjećaja koji daju red i smisao političkom procesu i koji pružaju pretpostavke i pravila što usmjeravaju ponašanje u političkom sistemu. Ona obuhvaća i političke ideale i operativne norme politike. Politička kultura je, prema tome, iskazivanje u skupnom obliku psiholoških i subjektivnih dimenzija politike. Politička kultura je ujedno rezultat i kolektivne historije političkog sistema i životne historije pripadnika tog sistema, i na taj način je jednako ukorijenjena i u sferu javnosti i u osobno iskustvo.«¹⁶ Drugim riječima, pojmom političke kulture označavamo onu psihološku nadgradnju koja je nužna subjektivna pretpostavka održavanja postojećih i postizanja željenih društvenih odnosa. Njezin sadržaj, kao i njegovo vrednovanje, ovisi o osnovnim vrijednostima društva, a usklađenost »kulture i norme« mjera je društvene uspješnosti u smislu procesa socijalizacije i društvene kontrole. Slično socijalnom sistemu, i svaki politički sistem suočava pojedinca s određenim pravima i obavezama, pojedinac kao dio društva preuzima određene uloge kao oblik interakcije s društvom i stvara poseban odnos prema društvu, svojim ulogama i sebi.

Pojam političke kulture, uglavnom u analitičkom smislu, postaje sve više prisutan i u našoj znanstvenoj publicistici, s posebnim naglaskom na potrebi razvijanja kulture samoupravnog društva, uočavajući nesklad željenog modela i konkretnog ponašanja ljudi. S druge strane, u okviru empirijskih istraživanja, konceptu se pristupa gotovo isključivo sa stajališta operacionalizacije pojma u klasičnom istraživanju Almonda i Verbe¹⁷. To naglašavamo zbog bitne činjenice da je nužno razlikovati »kulturu od kulture«, i da određenja dana u jednom društvenom kontekstu, koliko god zamišljena općenito i sveobuhvatno, ne moraju biti primjerena drugim društvenim odnosima. Čini nam se da se upravo u tom pojmu sukobljavaju dva moguća značenja: kultura funkcioniranja i održavanja postojećega i kultura promjene. Drugim riječima, u kontekstu naše cjelovitije analize, kultura konformiranja i prilagodbe, ili kultura nonkonformizma i mijenjanja. Ako bismo za moment ostavili po strani vrednovanje samog sadržaja s kojim se pojedinac konformira, mogli bismo naglasiti da su oba aspekta

16

L. W. Pye, *Political Culture and National Character*, u: G. Abcarian-J. W. Soule (eds.), *Social Psychology and Political Behavior*, Merrill, Ohio, 1971, str. 84—85.

17

G. A. Almond-S. Verba, *The Civic Culture*, Princeton, 1963.

političke kulture relevantna u razvoju našeg društva. S jedne strane, nužnost razumijevanja, prihvaćanja i primjerenog ponašanja u okviru postojećih normi, a s druge strane stvaralačko i samostalno prevladavanje postojećega.

Ipak, željeli bismo naglasiti da se u originalnoj upotrebi toga pojma i nizu istraživačkih pokušaja izrazito inzistira na *sveobuhvatnosti koncepta*, pod čime se razumijeva da on može služiti kao osnova komparativnih analiza različitih političkih sistema; na relevantnosti političke kulture za *funkcioniranje i održavanje* postojećih sistema, u okviru čega se analizira podudarnost, odnosno diskrepanca između totaliteta doživljaja o vlastitom položaju i o ulozi unutar političkog konteksta i zahtjeva sistema; i na *nadmoćnosti političkog sistema zapadne demokracije* pretežno anglosaksonskog tipa.

Čini nam se da je to te tri postavke u okviru empirijskih istraživanja moguće uzeti u obzir samo odnos političke kulture i održavanje postojećeg sistema, jer je taj odnos statičan i dan u presjeku vremena. Univerzalnost koncepta zadire u vrlo diskutabilno područje vrijednosno neutralne znanosti, u okviru kojega je, čini nam se, nemoguće uspoređivati, na prvi pogled, identične a po svojoj biti različite veličine.¹⁸ Isto tako, da li razvijenija politička kultura Velike Britanije i SAD¹⁹ znači ujedno i veću kvalitetu tih sistema? Svakako, ne znači. Političku kulturu treba shvatiti prije svega kao uzrok i posljedicu, rezultat i mjerilo prošlosti, drukčijeg društvenog razvojnog puta, ali i kao mogućnost budućega. Razvijena *građanska* politička kultura razvijenih *građanskih* društava znači samo to da su ta društva zaista uspjela da »ideje vladajuće klase postanu vladajuće ideje u društvu«, i da psihološka nadgradnja služi kao konzervans postojećih društveno-ekonomskih odnosa.

Uostalom, Almond i Verga, navodeći primjer Velike Britanije, upravo naglašavaju da je to pluralistička kultura zasnovana na međusobnoj komunikaciji i djelovanju, kultura slaganja i razlikovanja, koja dopušta promjene, ali ih i ublažava. Upravo na osnovi te kulture, navode autori, radnička je klasa mogla ući u politiku i na »osnovi pokušaja i pogrešaka« pronaći društveno prihvatljiv način ostvarenja (a mi bismo rekli potiskivanja) svojih zahtjeva. Prema tome, nema sumnje da se konceptu političke kulture pristupa isključivo s aspekta osnovnih postavki građanskog društva, da je to kultura prilagodbe, održavanja harmonije, izbjegavanja klasnog sukoba, sve u sklopu postojećih struktura i institucija.

Isto tako kao što je i Aristotel smatrao da je Evropa previše hladna, a Afrika i Azija suviše tople, pa je stoga helenski narod jedini bio u mogućnosti da razvije pravi oblik vladavine, tako i Almond i Verba »pravu demokraciju« situiraju isključivo u anglosaksonsko područje kao jedinu mjeru kvalitete i poželjnosti društvenih odnosa.

18
Samo kao ilustraciju poteškoća u komparativnim istraživanjima možemo navesti problem ispitivanja percepcije utjecaja. Da li jednaka percepcija utjecaja u zemljama s različitim društveno-ekonomskim

sistemima, pa prema tome i različitim vrijednosnim orijentacijama, nivoima aspiracija, i sl., stvarno imaju identičan sadržaj!?

19

Prema nalazima Almonda i Verba, op. cit.

Kritičko poimanje konformizma

»Bijeg od slobode« — bijeg od konformizma

Za suvremenog čovjeka danas sve više autora, koji kritički promišljaju i analiziraju visokorazvijeno građansko društvo, ističe kao dominantnu karakteristiku da je to »čovjek organizacije«, »upravljan drugima«, »konformist« podložan tuđim mišljenjima, »sretni robot«, neslobodan i zaplašen od individualnosti.²⁰ Prilagođavanje društvu u kojem živimo, da bismo realizirali vlastite interese i potrebe, uz ostalo znači da postajemo i dio društva koje nas podvrgava sebi, socijalizira i kontrolira, usmjerava i manipulira nama. Društvo kao sistem ima jedan osnovni cilj — prilagoditi, oblikovati, uniformirati, podvrći jedinstvenoj normi — održati se kao sistem! Dok je prvo značenje konformizma u prije analiziranom značenju prilagodbe pretpostavka funkcioniranja postojećeg sistema, u drugom značenju konformizam se uzima kao pokazatelj gubljenja individualnosti, vlastitosti, otuđenja od ljudskih mogućnosti, kao socijalno-psihološki razlog kritike društveno-ekonomskih odnosa u kojima je čovjek jedna od roba na tržištu. Čovjek se konformira jer je to jedini način opstanka u »bolesnom društvu«, bježi od sebe jer nema snage da mu se suprotstavi. Dok je u funkcionalističkom pristupu pozitivnog shvaćanja konformizma u eventualnom sukobu pojedinca i sistema problem u pojedincu, dotle je u kritičkim pristupima problem u društvu koje ne omogućuje ispoljavanje vlastitosti i stvara osakaćenu, jednostranu, otuđenu ličnost.

Po Frommu, konformizam (kao jedan od tri osnovna oblika bijega od slobode²¹) jest način preživljavanja u atomiziranim uvjetima suvremenoga razvijenoga građanskog društva u kojem je došlo do raspada tradicionalnih vrijednosti, u kojem se našao »usamljeni čovjek« oslobođen stega neposredne kontrole primarne zajednice, suočen sa »slobodom« da svoju radnu snagu prodaje na tržištu, ali ujedno i nedovoljno osposobljen da svoj ljudski potencijal kreativno razvija i stvara vizije novoga, određuje ciljeve primjerene sebi, osvaja »slobodu za«. Takav čovjek, oslobođen stega tradicionalnih veza, ali bespomoćan da s postignutom slobodom išta učini, zahvalan je objekt manipulacije proizvodnje i potrošnje, i postaje podatna gлина u rukama društva. »Uspješna internalizacija društveno poželjnih obrazaca ponašanja pruža pojedincima i psihičko, i fizičko, i materijalno zadovoljstvo, a to karakterno ustrojstvo, sa svoje strane, djeluje povratno na razvoj i učvršćenje danog društva, tj. karakterne osobine postaju proizvodne snage koje uobličuju društveni proces.«²² Upravo ta prilagodba omogućuje mu uspostavljanje sekundarnih veza, nalaženje novog identiteta i osjećaj vlastitog pripadanja. »On potpuno usvaja onakvu ličnost kakvu mu pružaju kulturni obrasci; on stoga postaje upravo onakav

20

R. E. Lane, *Political Ideology*, MacMillan, 1962, str. 18.

21

Fromm razlikuje tri osnovna oblika bijega: simbiozu (mazohizam i sadizam), rušilaštvo i konformizam.

22

E. Fromm, *Čovjek za sebe*, Naprijed, Zagreb, 1964, str. 51.

kakvi su i drugi i kakav po njihovom očekivanju treba da bude. Iščekava oprečnost između 'ja' i sveta, a s njom i svesni strah od usamljenosti i nemoći.²³

»Autoritarna ličnost« — objekt manipulacije

Isto tako kao što koncept »političke kulture« proistječe kao logična i poželjna psihička nadgradnja u sklopu funkcioniranja postojećega, tako i koncept »autoritarne ličnosti« upućuje na sindrom psiholoških osobina koje posjeduje neslobodan pojedinac u neslobodnom društvu. On pokušava objasniti antidemokratsku orijentaciju, pojavu etnocentrizma i konzervativizma.²⁴ Autoritarna ličnost je ona koja traži autoritet kojem bi vjerovala, koji bi pružio sigurnost i izvjesnost, u isto vrijeme ona je spremna da se na isti način postavi prema onima koji o njoj ovise, da inzistira na svome autoritetu i hijerarhiji. Živeći i socijalizirajući se u okviru autoritarnih odnosa u obitelji, religiji, državi, pojedinac traži sigurnost u ocu, bogu ili vlasti. U situacijama društvene krize, nesigurnosti, gubitka perspektive, pojedinac traži »oca domovine«, »vođu«, ili »mesiju«. U relativno smirenim društvenim situacijama, u modernom industrijskom društvu u kojem se do određene mjere gube individualni autoriteti, pojedinac se pokorava sugestijama »anonimnog autoriteta, te »misli, oseća i hoće ono što veruje da treba da misli, oseća i hoće«²⁵.

U suvremenim uvjetima masovnog društva pojedinac je »usamljen u gomili«, a dio mase postaje konformiranjem s prevladavajućim vrijednosnim sistemom posredstvom masovnih medija. Neposrednost tradicionalnog, primarnog odnosa »licem u lice« zamjenjuju sekundarne veze masovnih komunikacija. Na taj način konformizam postaje cilj suvremenog čovjeka koji gubi svoju individualnost pokušavajući se integrirati u postojeće. Psihološki mehanizam »giroskopa« koji je u prijašnjim razdobljima omogućavao pojedincu da ostane sukladan primarnoj grupi, odnosno internaliziranim vrijednostima, pretvara se u radarski sistem koji hvata reakcije drugih na naše ponašanje.²⁶

Konformizam je, među ostalim, i psihološki okov koji je najefikasniji sistem društvene kontrole i manipulacije. Na psihološkoj potrebi da se pripada, osmisli i stekne sigurnost uzdiže se cjelokupna društvena i kul-

23

E. Fromm, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1978, str. 165.

24

Premda Fromm autoritarnost smatra samo jednim od oblika bijega od slobode, u kasnijoj upotrebi, pogotovo u empirijskim istraživanjima, počevši od klasičnog rada Adorna i dr. («Authoritarian personality»,

1950), autoritarnost se uzima kao cjelovit sindrom koji u sebi obuhvaća i podložnost, i konformizam, i agresiju.

25

E. Fromm, *Bekstvo od slobode*, str. 217, 26

D. Riesman, *Usamljena gomila*, Nolit, Beograd, 1965, str. 80. i 89.

turna nadgradnja manipulacije potrebama i osjećajima. Kao što kaže E. Fromm: »Da bi neko društvo moglo dobro da funkcioniра, njegovi člانوvi treba da steknu onu vrstu karaktera koji ih tjera da *žele* činiti ono što *moraju* činiti kao članovi tog društva ili neke posebne klase u njemu. Oni moraju *željeti* raditi ono što objektivno *moraju* uraditi. *Vanjska sila* je zamijenjena *unutrašnjom prinudom*...«²⁷

Vrste konformističkog i nonkonformističkog ponašanja

Odnos pojedinca i društva, odnosno kulture u kojoj živi, proturječan je i uzajaman. Nije sloboda u pojedincu jedan kraj kontinuuma, a njegov odnos sa svijetom drugi. To su međusobno uvjetovani i visoko povezani procesi. Isto tako, konformizam se ne može shvatiti kao isključivo negativan ili pozitivan, nego je to proturječan proces uzajamnog djelovanja i mijenjanja pojedinca i društva unutar kojeg je često prihvaćanje i konformnost s nekim aspektima tog odnosa suočeno s neprihvatanjem nekih drugih i obratno. Uostalom, Cooley još 1909. god.²⁸ ističe da svako nekonformističko ponašanje uključuje i konformizam s nekim drugim standardom. To dalje znači da unutar kompleksnog odnosa pojedinac — društvo i složenih oblika ljudskog ponašanja postoje različiti oblici ispoljavanja konformizma, odnosno nonkonformizma.

Kada govorimo o konformizmu, pod time najčešće razumijevamo prihvaćanje određenih vrijednosti i normi ponašanja neke grupe, a kad govorimo o nonkonformizmu, tada u svakodnevnom životu imamo na umu pojedinca koji svojim ponašanjem odstupa od većine, odnosno od prevladavajućih normi i vrijednosti.

Willis²⁹, međutim, među konformizmom razlikuje tri osnovna tipa: normativni, informativni i »podilazeći« konformizam.

Normativni konformizam razumijeva neposredni grupni pritisak, postojanje manifestne grupne norme i vrijednosti u sklopu kojih se određeni oblici ponašanja nagrađuju, a drugi kažnjavaju. Taj je oblik prisutan onda kada grupa ima neposrednu važnost za pojedinca, i ima dva oblika ispoljavanja: *interesni* i *iskreni* konformizam. Kod interesnog konformizma pojedinac je svjestan nagrade ili kazne. Budući da je opasno ne slagati se, pojedinac se javno slaže s grupom sve dotle dok percipira situaciju prijetnje, ali se privatno, u sebi, ne slaže. Kod iskrene konformnosti poje-

27
E. Fromm, *Individual and Social Origins of Neurosis*, Am. Soc. Rev., 1944/IX.

28
C. S. Cooley, *Social Organization*, Ch. Scribner's Sons, New York, 1909.

29
R. H. Willis, *Two Dimensions of Conformity-Nonconformity*, »Sociometry«, 26, 1963.

dinac se i javno i privatno slaže s grupom. Slaganje je stabilno i trajno i onda kada nema grupnog pritiska. Osnova je takve konformnosti u internalizaciji grupnih normi.

Informacijski konformizam prisutan je u situacijama koje su nejasne, ambivalentne, u kojima pojedinac nema osnovu za samostalno prosuđivanje. Tada, većinom, zato što je nesiguran, on traži autoritet i povodi se za odgovorima onih za koje smatra da poznaju problem.

»*Podilazeći*« konformizam je prisutan kada pojedinac želi biti prihvaćen, kada nije prisutan grupni pritisak, kao kod interesnog konformizma, već se određenim ponašanjem želi zadobiti nečije priznanje. Prisutan je posebno u situacijama hijerarhijske strukture i ovisnosti pojedinca.

Što se tiče nonkonformizma, i tu se moraju razlikovati dvije vrste odstupanja od grupnih normi i grupnog pritiska. Jedna vrsta ponašanja očituje se u konzistentnom suprotstavljanju grupi, kada se grupa uzima kao negativna referentna osnova ponašanja. Bez obzira na to što grupa zastupa, pojedinac joj se suprotstavlja i njegovo ponašanje, slično kao i kod konformista, zapravo je predvidljivo s obzirom na grupu. Drugim riječima, ovdje se radi o *antikonformizmu* u sklopu kojega pojedinac inzistira na razlici između sebe i grupe, pa prema tome ni on ni njegovo ponašanje nisu neovisni o grupi.

Biti »neovisan« ne znači biti konzistentno konformist ili antikonformist. Pravi *nonkonformizam* osniva se na vlastitoj svijesti i procjeni, na povjerenju u osobne mogućnosti. Prihvatanje grupnih sadržaja kod nonkonformista ima svoju osnovu u spoznaji da su upravo to pravi sadržaji s obzirom na danu situaciju, i da je do njih pojedinac došao vlastitim naporom i opredjeljenjem. R. Crutchfield³⁰ smatra da konformizam, antikonformizam i nonkonformizam nisu tri točke uzduž jedinstvenog kontinuuma, već da su prije tri stranice trokuta, što znači da u isto vrijeme imaju nešto zajedničko, ali se i razlikuju.

U svojoj analizi odnosa pojedinca i okoline M. Zvonarević³¹ polazi od dva osnovna pitanja:

- a) Koliko ponašanje pojedinca zadovoljava njega samoga i njegove potrebe?
- b) Koliko ponašanje pojedinca zadovoljava zahtjeve socijalne sredine u kojoj pojedinac živi?

Ako su zadovoljeni i pojedinac i socijalna okolina, tada se radi o prilagođenom ponašanju, odnosno konformizmu; ako je pojedinac zadovoljan svojim ponašanjem, a okolina nije, tada se radi o nekonformistič-

30
R. Crutchfield, op. cit., str. 213.

31
M. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb 1976, str. 287.

kom ponašanju. Ostali slučajevi (kada pojedinac nije zadovoljan svojim ponašanjem, bez obzira na vrednovanje okoline) pripadaju, po Zvonareviću, području neurotskog i psihotičnog ponašanja.

Iz dosadašnjeg izlaganja vidimo da je odnos pojedinca i socijalne okoline vrlo kompleksan, da je osnova prosuđivanja konformističkog, nonkonformističkog, društveno prilagođenog i neprilagođenog ponašanja vrlo složena i da ovisi kako o društvenim odnosima, sadržaju grupnih normi i vrednovanju pojedinih oblika ponašanja, tako i o individualnom odnosu prema grupi, njegovoj osposobljenosti (kako obrazovnoj, tako i idejnoj, ali i o samoj strukturi ličnosti!). U analizi konformističkog ponašanja u našem društvu moramo uvijek postavljati pitanja da li društveni odnosi kao vrijednosna projekcija pretpostavljaju konformizam kao osnovu svoje realizacije, da li društvena praksa daje poticaj za samostalno ponašanje i da li »subjektivni faktor« — radni ljudi i građani, s obzirom na svoje obrazovanje, idejnu osposobljenost i crte ličnosti — ima razvijene pretpostavke za samostalan i kreativan odnos prema svijetu u kojemu živi, prema problemima s kojima je suočen i prema ciljevima što ih želi postići.

Do sada prikazani oblici konformističkog ponašanja mogu se, svakako, relativno jednostavno primijeniti u analizi naše društvene situacije.

Normativni je konformizam, čini nam se, relativno lako prepoznati u užoj političkoj sferi, u prihvaćanju vrijednosnog sistema i u ponašanju u konkretnim političkim situacijama. Iskreni konformizam, kao jedna od podvrsta normativnog konformizma, jest nekritičko prihvaćanje postojećega, duboko uvjerenje u ispravnost svakog autoritativnog političkog čina, povjerenje u sistem, organizacije, ljude i norme, bez obzira na to što se, u logici društvenog razvoja, svaki od tih elemenata nužno mijenja, dobiva drukčije sadržaje, i oblike ispoljavanja. Osnova je takvog konformizma u povijesnom iskustvu o dostignućima našeg društva, ali bez obzira na to što je takvo povjerenje laskavo za sistem i vodeće snage u sistemu, kao i zahvalna osnova rješavanja aktualnih problema, veliko je pitanje koliko može biti osnova dugoročnog razvoja, kojemu je, ipak, u krajnjoj liniji, cilj oslobađanje čovjeka u totalitetu realizacije njegovih svestranih mogućnosti.

Interesni konformizam ispoljava se kao prihvaćanje postojećega, jer je to prevladavajuće, sama situacija se doživljava kao potencijalno opasna ako se pojedinac ponaša drukčije. Sve odluke na svim političkim mjestima i nivoima odlučivanja donose se najčešće jednoglasno, ali zato u samoj realizaciji postoje znatne poteškoće.

Informacijski konformizam uvelike je prisutan u situaciji samoupravnog odlučivanja. Suočen s mnoštvom neprimjerenom prezentiranih informacija, nedovoljno osposobljen da ih sam razumije i primijeni, »prosječan« samoupravljač nerijetko gleda oko sebe, traži oslonac u mišljenju drugih, priklanja se većini i uglavnom se izjašnjava na osnovi prosuđivanja onih koje doživljava kao osobe »koje znaju«. Vjerojatno i u toj vrsti konformizma treba tražiti psihološku osnovu dominacije različitih tehnokratskih struktura.

»Podilazeći« konformizam je izrazito karijeristički orijentiran, on je, na stanovit način, oblik anticipatorne socijalizacije³², u okviru kojega se pojedinac »slaže i prihvaća« kao orijentir stavove onih za koje smatra da su odlučujući za njegov osobni napredak.

32

Pojam anticipatorne socijalizacije uvodi R. Merton u razmatranju teorije referentnih grupa. R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Free Press, New York, 1968, str. 319—322.